

З ДОСВІДУ ВИКОРИСТАННЯ АСОЦІАТИВНОГО МЕТОДУ ПРИ ВИВЧЕННІ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

УДК 159.9.018 : 159.923.2 : 316.64 – 32

О. Ю. Дроздов

Геополітичну свідомість (ГПС) ми розуміємо як форму відображення подій та явищ “політичного світу” крізь призму “географічного світу” шляхом ототожнення певного географічного простору з конкретною політикою, яка там проводиться [4]. Поміж інших методів вивчення компонентів ГПС (опитувальних, психосемантичних, проєктивних тощо) вагоме місце посідає асоціативний. Нагадаємо, що асоціативний метод було запроваджено у психологічну практику на початку ХХ ст. К.-Г. Юнгом (спочатку як інструмент психоаналітичних досліджень), ставши пізніше одним з основних методів психосемантики. Існують різні типи цього методу, як у плані процедури дослідження (методи вільних, спрямованих, ланцюгових асоціацій), так і як критерію оцінки відповідей (за змістовними або формальними показниками) [7]. Зручність цього методу пов’язано з тим, що він надає змогу визначити основні складові ГПС – геополітичні образи, емоції, знання та бажання (див. рисунок) [4].

Структурні компоненти геополітичної свідомості

Відповідно, контент-аналіз відповідей досліджуваних може опиратись на цю типологію. Далі оцінювання змісту відповідей кожної групи може здійснюватися за критеріями загальної оцінки (позитивні, негативні, нейтральні) і смислової категоризації (політичні процеси, лідери, символи, економічні та культурні асоціації тощо). Ця процедура була застосована нами в одному з попередніх досліджень ГПС студентської молоді [5]. “Плюсом” асоціативного методу є також те, що, за своєю сутністю, він є проєктивною методикою, що підвищує достовірність отриманих за його допомогою даних (хоча деякі науковці визначають його як “асоціативний експеримент”). Відповідно, вплив дослідника на зміст відповідей досліджуваних тут є мінімальним, на відміну від класичних опитувань, які потребують відповідей лише в межах чітко сформульованих питань.

Асоціативний метод відносно широко використовується у соціологічних і психологічних дослідженнях геополітичних уявлень громадян. Так, у дослідженні С. Балюк (2009 р.) було виявлено особливості асоціативного сприймання сусідніх з Україною держав. Зокрема, було виявлено, що більшість асоціацій мали емоційно-нейтральний констатувальний характер (72,3 %), що, на думку автора, свідчить про високий рівень толерантності українського суспільства до сусідніх країн. Суперечливе ставлення спостерігалось лише стосовно Росії: саме вона викликала як прямі позитивні, так і прямі негативні асоціації. Загалом, у структурі образу кожної країни-сусіда було виокремлено як центральні (“ядерні”), так і другорядні складові, які мали переважно стереотипний характер. Так, центральними образами Росії виступали В. Путін та газ, Білорусі – О. Лукашенко і бульба, Молдови – вино та будівельники, Румунії – цигани і граф Дракула, Словаччини та Угорщини – курорти (а стосовно останньої – ще й Будапешт). Цікаво, що стосовно Польщі центрального образу не було зафіксовано. Разом із тим ця країна викликала широкий спектр другорядних асоціацій типу “ляхи”, “шляхта”, “Варшава”, “Краків”, “Євро-2012”, “католицизм” тощо [2].

Асоціативні техніки багато років використовуються російськими науковцями при вивченні динаміки уявлень своїх громадян щодо власної країни. Так, наприкінці 1990-х рр. Росія асоціювалась у росіян переважно з криміналом, невизначеним майбутнім, міжетнічними конфліктами, шансом розбагатіти і кризою. Пізніше образ країни став набувати більше позитивних рис, але все одно залишався амбівалентним. Зокрема, у 2007 р. Росія асоціювалась як із патріотизмом та духовними цінностями, так і з кризою, слабкістю [1]. Дані іншого дослідження 2000-х рр. свідчать, що ядро соціальних уявлень російської молоді про Росію складають елементи, які мають, передусім, геополітичну й економічну конотацію (велика територія, Батьківщина, Путін, нафта, багатство ресурсів, газ, природа, сила); водночас культурні складові знаходяться на другому плані [3].

У низці досліджень було виявлено тенденції асоціативного сприймання більших геополітичних акторів, зокрема міжнародних союзів, організацій і регіонів. Так, за даними дослідження 2011 р., Євросоюз у наших співвітчизників асоціюється переважно з демократичними нормами та цінностями, а також економічним процвітанням [8]. Схожі асоціації щодо Західної Європи мали місце і серед росіян (добробут, цивілізація та права людини) [1].

Не дивлячись на існування певної традиції застосування асоціативних технік при вивченні геополітичних уявлень, мають місце малодосліджені аспекти геополітичних асоціацій, зокрема специфіка останніх у різних демографічних групах. Отже, метою нашого дослідження стало виявлення статевих і вікових особливостей геополітичних асоціацій (у формальному та змістовному планах) стосовно різних геополітичних акторів – країн світу, регіонів країни.

Дослідження здійснювалось у межах дослідницького проекту “Психологія масової геополітичної свідомості” у м. Чернігові навесні 2012 р. Загальну вибірку склали 300 осіб, у тому числі: 100 студентів педуніверситету й учнів ПТУ (вік 15–24 роки), 100 осіб зрілого віку (36–

50 років), 100 осіб пенсійного віку (60–89 років). Співвідношення чоловіків та жінок у кожній віковій групі становило 50/50 відсотків. Досліджуваним пропонувалося навести будь-які вільні асоціації стосовно політики у 9 країнах світу (США, Росія, Німеччина, Україна, Велика Британія, Китай, Франція, Японія, Канада), а також двох регіонів України (Західний і Східний – це у випадку, якщо опитані погоджувались із фактом існуванням цих двох політичних регіонів). Зазначимо, що всі запропоновані стимули було попередньо відібрано у пілотажних дослідженнях як значущі при актуалізації геополітичних уявлень та оцінок.

Якісний (смысловий) аналіз отриманих асоціацій опирався на їх частотний аналіз (з метою виокремлення категорій з найбільшою частотою вияву). На думку низки дослідників (Ж. Абрік, П. Вержес тощо), висока частота вільних асоціацій може вказувати на так зване “ядро” соціального уявлення, тобто його найстабільнішу і стійкішу складову, пов’язану з колективною пам’яттю групи, її цінностями та нормами. Відповіді з меншою частотою (“відповіді-тенденції”) можуть розглядатись як складові так званої “периферії” соціального уявлення – більш варіативної і динамічної його частини [3].

Аналізуючи отримані результати, спочатку торкнемося специфіки типу отриманих асоціацій (табл. 1).

Таблиця 1

Середні показники відповідей за складовими геополітичної свідомості (віковий та статевий зрізи)

Група	Частота відповідей – складові ГПС (n) *			
	Образи	Ідеї, знання	Емоції	Бажання
Молодь	1,86	8,61	0,14	0,08
Зрілий вік	2,86	9,60	0,19	0,03
Похилий вік	1,75	11,04	0,36	0,20
Чоловіки	2,83	9,29	0,12	0,05
Жінки	1,49	10,21	0,34	0,19

* Примітка: враховувались відповіді лише щодо 9 держав, які пропонувались усім досліджуваним, і не враховувались асоціації щодо Західної та Східної України (які давались лише частиною досліджуваних).

Як бачимо, в усіх вікових групах мала місце спільна кількісна пропорція асоціацій різних типів. Усюди було явне домінування відповідей-знань (ідей) – саме вони склали більшу частину отриманих асоціацій (що, урахувавши специфіку політичної та геополітичної реальності, можна вважати закономірним). Прикладами є відповіді типу “демократія”, “агресивна політика”, “війна”, “розвиток”, “сильна держава”, “краще життя” тощо. На другому за частотою місці були відповіді-образи (“В. Путін”, “Б. Обама”, “королева Єлизавета II”, “прапор”, “долар”, “автомобілі”, “Ейфелева вежа” тощо), хоча їх кількість у 2–5 разів поступалась кількості асоціацій-знань. Зі значним відривом на третьому і четвертому місцях були, відповідно, відповіді-емоції (“страх”, “влада, яка мені не подобається”, “жах”) та бажання (“завжди мріяла там побувати”, “слід дбати про людей”, “мрія”).

З табл. 1 можна побачити і певну вікову динаміку складових ГПС. Зокрема, з віком має місце зростання частоти асоціацій-ідей та емоцій (що можна пояснити збільшенням життєвого досвіду, розвитком соціального інтелекту, політичної свідомості тощо). Водночас асоціації-образи набувають максимальної частоти у зрілому віці; кількість асоціацій-бажань спочатку зменшується і лише згодом незначно збільшується. Загалом, між відповідями молодіжної та зрілої груп за t-критерієм Ст’юдента мала місце лише одна статистично вірогідна відмінність (за частотою асоціацій-образів при $p = 0,05$); між досліджуваними зрілого і похилого віку статистично вірогідних відмінностей не фіксувалось; між досліджуваними молодіжного та похилого віку спостерігались відмінності у частоті асоціацій-ідей (при $p = 0,001$) та емоцій (при $p = 0,05$). Можливо, це пов’язано зі зростанням зацікавленості зовнішньополітичними проблемами з віком.

Загалом, в усіх вікових групах спостерігаємо одну закономірність: основу ГПС досліджуваних складають саме когнітивні компоненти ГПС – геополітичні знання (ідеї, уявлення) та образи. Асоціацій, які належать до регулятивного блоку ГПС, було доволі мало. Схожі результати отримано і в одному з наших пілотажних досліджень [5].

У різностатевих групах має місце розподіл типів асоціацій, аналогічний всім віковим групам (у порядку зменшення – асоціації-ідеї, образи, емоції та бажання). Отже, виражене домінування когнітивної складової ГПС (передусім відносно абстрактних знань) є універсальною закономірністю, що стосується змісту ГПС. Разом із тим мають місце і статеві відмінності, що стосуються частоти більшості типів отриманих відповідей. Так, згідно з показниками t-критерію Ст'юдента, досліджувані чоловіки частіше наводили відповіді-образи (при $p = 0,001$). Це, на наш погляд, пояснюється відомою тенденцією більшої політизованості чоловіків (тому відносно абстрактні “геополітичні матерії” у них частіше набувають конкретних чуттєвих форм). Водночас жінки частіше наводили відповіді-емоції (при $p = 0,01$) та бажання (при $p = 0,05$). Це також можна вважати закономірним, ураховуючи більшу емоційність жінок.

Смислова специфіка асоціацій респондентів відображена у табл. 2.

Аналіз отриманих асоціацій надав змогу виокремити низку тенденцій. По-перше, переважна більшість отриманих відповідей за своїм змістом є доволі схожою як у вікових, так і статевих групах та підгрупах. Це надає можливість дійти висновку, що значну частку геополітичних знань, уявлень та образів складають стереотипізовані соціальні уявлення (у розумінні С. Московічі). Вікові і статеві відмінності стосуються, в основному, частоти окремих смислових груп асоціацій.

По-друге, соціальні уявлення про різні країни відрізняються за мірою політичних складових у своїй структурі. Так, “ядро” уявлень про США, Росію, Німеччину й Україну має переважно соціально-політичний характер, у той час як про інші – неполітичний (парагеополітичний), наприклад стосовно Японії. Відповідно, мають місце значні коливання частоти економічних і культурологічних уявлень від країни до країни. У більшості випадків спостерігається своєрідний “мікс” політичних, економічних та культурологічних асоціацій, що підтверджує системний характер змісту ГПС.

Насамкінець, має місце різний рівень персоніфікованості геополітичних уявлень. Найбільшою мірою це стосується Росії (“Росія = Путін”) і Великої

Британії (“Англія = королева Єлизавета”), дещо меншою мірою – США, Німеччини та Франції (діючі президенти і канцлер). Доволі нечасто траплялися згадки про політичних лідерів України (В. Янукович) і ще рідше – про колишнього керманіча Китаю Мао Цзедуна. Водночас ми не виявили персоніфікованих геополітичних образів Японії та Канади.

Таблиця 2

Геополітичні асоціації стосовно країн світу у вікових та статевих групах

Стимули	Основні смислові групи відповідей-асоціацій (геополітичні “образи”)		
	1 група (молодь)	2 група (зрілий вік)	3 група (похилий вік)
США	– агресивна силова політика; – демократія та свобода; – президент Б. Обама (частіше в юнаків); – порядок та стабільність у країні (частіше у дівчат)	– агресор ; – могутня супердержав а; – міцна економіка та багатство ; – демократія (частіше у чоловіків). На рівні невеликої тенденції згадки про Б. Обаму	– агресор, що намагається домінувати (найбільш виражено); – демократія (частіше у чоловіків). На рівні невеликої тенденції згадки про розвиненість та заможність країни
Росія	– В. Путін ; – жорстка та авторитарна політика . На рівні невеликої тенденції згадки про газ	– В. Путін (частіше у чоловіків); – авторитаризм, псевдodemократія ; – агресивна доміантна політика	– велика та сильна країна . На рівні тенденції згадки про В. Путіна, газ, багатства країни, демократичність та агресивність її політики
Німеччина	– порядок та стабільність . На рівні невеликої тенденції згадки про канцлера А. Меркель, Другу світову війну, машини	– порядок та стабільність ; – А. Меркель . На рівні невеликої тенденції згадки про демократію та Велику Вітчизняну війну	– порядок та дисципліна ; – розвиненість країни ; – Велика Вітчизняна війна, фашизм
Україна	– нестабільність та відсутність порядку ; – неефективна та корумпована влада . На рівні невеликої тенденції згадки про президента В. Януковича бідність та занепад у країні	– хаос, безлад та нестабільність ; – корупція, беззаконність та несправедливість влади . На рівні невеликої тенденції згадки про бідність	– відсутність порядку, хаос ; – неефективність та несправедливість влади та її політики (частіше у жінок); – відсталість та бідність ; – корупція

Стимули	Основні смислові групи відповідей-асоціацій (геополітичні “образи”)		
	1 група (молодь)	2 група (зрілий вік)	3 група (похилий вік)
Велика Британія	– монархія та королева (частіше у хлопців); – порядок та стабільність	– монархія та королева; – традиції та консерватизм; – порядок та стабільність	– монархія та королева; – розвиненість та заможність; – порядок та стабільність
Китай	– стрімкий економічний та науково-технічний розвиток; – виробництво товарів, часто неякісних та підробок (частіше у хлопців); – комуністична авторитарна країна (частіше у хлопців)	– економічний розвиток та виробництво; – комуністична країна (частіше у чоловіків). На рівні тенденції згадки про численність населення	– економічний та промисловий розвиток; – працелюбність нації; – численність нації; – комуністична країна
Франція	Виражених образів немає. На рівні невеликої тенденції згадки про президента Н. Саркозі, красу та романтику	– французька культура. На рівні невеликої тенденції згадки про президента Н. Саркозі та внутрішньополітичні проблеми з мігрантами	– політична нестабільність, проблеми з мігрантами; – французька культура; – розвинутість та заможність. На рівні тенденції згадки про Ейфелеву вежу
Японія	– науково-технічний прогрес (частіше у юнаків)	– науково-технічний прогрес; – висока та екзотична культура. На рівні тенденції згадки про природні катаклізми	– науково-технічний прогрес (частіше у чоловіків); – економічна розвиненість (частіше у жінок); – природні катаклізми. На рівні тенденції згадки про чесноти японської нації (працелюбність, розумність, мужність)
Канада	Виражених образів немає. На рівні невеликої тенденції згадки про свободу та демократію, стабільність, політику в інтересах людей, кленовий лист	– українсько-канадські зв’язки; – мир та стабільність; – демократія; – хокей. На рівні невеликої тенденції згадки про заможність та розвиненість країни	– українсько-канадські зв’язки (діаспора); – заможна благополучна країна; – стабільність. На рівні тенденції згадки про демократію

З фактом існування Західної і Східної України як двох різних у політичному плані регіонів погодились 42 % досліджуваних молодіжної групи, 55 % – з групи зрілого віку та 68 % респондентів похилого віку. Отже, як бачимо, з віком поступово зростає частота уявлень про соціально-політичну неоднорідність західно- і східноукраїнського регіонів, що, у принципі, є закономірним (це підтверджується і показником Н-критерія Крускала-Уолліса, при $p = 0,001$). З одного боку, пояснити це можна критичним ставленням старшого покоління (яке формувалось у часи СРСР) до націоналістичних та прозахідних політико-ідеологічних цінностей (а саме з ними, як побачимо нижче, часто асоціюється Захід України). З іншого боку, молоде покоління формувалось під впливом офіційних ідей про “єдність” і “соборність України”. Але навіть при цьому кількість молоді, яка замість “однієї України” бачить дві, змушує замислитись.

Існування політичного розколу України на Захід та Схід усвідомлюють 52 % досліджуваних чоловіків і 58 % жінок (статистично вірогідної різниці за t-критерієм Ст'юдента не виявлено). Отже, якщо згадати аналогічні показники у вікових групах, можна дійти висновку про те, що поширення уявлення про політичний розділ України пов'язано не зі статевим, а саме з віковим чинником. З іншого боку, отримані результати змушують замислитись, адже при різній політизованості чоловіків та жінок у цьому питанні має місце виражений консенсус.

Змістовний характер асоціацій щодо цих регіонів наведено у табл. 3.

Як бачимо, існуючі асоціації загалом відповідають відомим геополітичним і геокультурним стереотипам: “Західна Україна – націоналізм, проєвропейськість, збереження національних традицій” та “Східна Україна – проросійськість, промисловість, кримінал”. Усе це вказує, що, як і раніше розглянуті асоціації стосовно різних країн світу, ці асоціації є переважно соціальними уявленнями. Можна помітити, що, на відміну від осіб зрілого та похилого віку, у представників молодіжної групи геополітичні стереотипи про Захід і Схід України ще не отримали широкого поширення. Виражених

статевих відмінностей у змісті асоціацій нами помічено не було (різниця виявлялась лише у частоті згадування окремих смислових груп).

Таблиця 3

**Геополітичні асоціації стосовно регіонів України
у вікових та статевих групах**

Стимули	Основні смислові групи відповідей-асоціацій (геополітичні “образи”)		
	1 група (молодь)	2 група (зрілий вік)	3 група (похилий вік)
Західна Україна	– українізація та збереження традицій. На рівні тенденції згадки про націоналізм, прозахідну орієнтацію	– націоналізм (частіше у чоловіків); – національні традиції та культура (частіше у жінок); – прозахідні орієнтації	– націоналізм; – антипатія до Сходу України, Росії та російського. На рівні тенденції прозахідні орієнтації, національні традиції та культура
Східна Україна	Виражених образів немає. На рівні тенденції згадки про проросійську орієнтацію, русифікацію, низький рівень культури, промисловість, кримінал	– проросійська орієнтація; – промисловість; – корупція та кримінал	– проросійська орієнтація; – промисловість та виробництво (частіше у чоловіків); – корупція та кримінал (частіше у жінок)

Усі отримані та вищеописані асоціації, на наш погляд, можна тлумачити як своєрідні “геополітичні образи” (ГПО). Нагадаємо, що згідно з російським дослідником Д. Замятіним, який здійснив найбільш глибокий теоретичний аналіз цього феномена, ГПО є найбільш значущим і масштабним різновидом політико-географічних образів та визначаються як цільові і чітко структуровані уявлення про географічний простір, що містять максимально яскраві символи, знаки та характеристики територій, країн, регіонів, які позначають їх з політичної точки зору [6]. Про ГПО країн згадує і вітчизняний дослідник В. Прокопенко, визначаючи їх як результат опредметнення та збирання так званих геополітичних уявлень, тобто соціальних уявлень географічного і соціально-політичного характеру стосовно певної країни. Ці уявлення формують специфічні “мікрообрази країни”, що у свою чергу складають один інтегрований “макрообраз” [9].

Отже, асоціативний метод є одним із перспективних інструментів вивчення змісту індивідуальної та масової ГПС, надаючи можливість виявляти соціальні уявлення або “геополітичні образи” країн, регіонів тощо. Разом із тим застосування цього методу бажано здійснювати разом із іншими методами, які надають змогу отримувати кількісні показники. За формою переважна більшість геополітичних асоціацій в усіх вікових і статевих групах належить до когнітивного блоку ГПС (переважно асоціації-знання, а також образи). Асоціацій-емоцій та бажань (які пов’язані з регулятивним блоком) набагато менше. Більша частина геополітичних асоціацій має характер стереотипних соціальних уявлень. Статева і вікова специфіка асоціацій виявляється, в основному, через кількісні відмінності у частоті тих чи інших смислових груп.

Перспективним напрямком подальших досліджень нам уявляється вивчення змістовної специфіки геополітичних асоціацій серед мешканців регіонів України з різними політико-ідеологічними орієнтаціями (“Захід”, “Центр”, “Схід”, “Південь” тощо).

Список використаної літератури

1. Андреев, А. Л. Образ России и образ Запада в сознании россиян (середина 1990-х – 2007 годы) / А. Л. Андреев // Историческая психология и социология истории. – 2009. – № 1. – С. 110–128.
2. Балюк, С. В. Образы соседних стран: взгляд з України / С. В. Балюк // Вісник Одеського національного університету. – 2009. – Т. 14. Вип. 13. “Соціологія та політичні науки”. – С. 694–700.
3. Бовина, И. Б. Обыденные представления молодежи о России в современном мире [Электронный ресурс] / [Бовина И. Б., Стефаненко Т. Г., Тихомандрицкая О. А. и др.] // Знание. Понимание. Умение. – 2010. – № 2. “Педагогика. Психология”. – Режим доступа : <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2010/2/Bovina~Stefanenko~Tikhomandritskaya~Malysheva~Golynchik>.
4. Дроздов, О. Ю. Геополітична свідомість як психологічний феномен / О. Дроздов // Соціальна психологія. – 2010. – № 5. – С. 26–37.

5. Дроздов, О. Ю. Структурно-змістовні особливості геополітичної свідомості студентської молоді (на прикладі Чернігівського регіону) / О. Ю. Дроздов // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія “Психологічні науки”. – 2010. – Вип. 82. – Т. 1. – С. 154–158.

6. Замятин, Д. Н. Гуманитарная география: Пространство и язык географических образов / Д. Н. Замятин. – СПб. : Алетейя, 2003. – 331 с.

7. Лозова, О. М. Методологія психосемантичних досліджень етносу : монографія / О. М. Лозова. – К. : Слово, 2011. – 176 с.

8. Орлова, Д. Образ Європейського Союзу в українському суспільстві (2011) [Електронний ресурс] / Д. Орлова. – Режим доступу : <http://eu.prostir.ua/library/248077.html>.

9. Прокопенко, В. Л. Геополітичний образ країни як чинник громадянської ідентичності студентської молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / В. Л. Прокопенко. – К., 2012. – 18 с.

Рецензент: кандидат психологічних наук, доцент Скок М. А.